

**Badania bohemistyczne
inspirowane filozofią egzystencji Karla Jaspersa**

W 2023 roku Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu wydał kolejną interesującą publikację w ramach serii *Bohemica Poznaniensia*, której redaktorem jest Mieczysław Balowski. Jest to monografia wieloau-

torska pt. *Sytuacje graniczne w języku i literaturze czeskiej*¹, tytułem odwołująca się do filozofii egzystencji Karla Jaspersa.

Prezentowana monografia ma charakter interdyscyplinarny, obejmuje bowiem teksty o tematyce językoznawczej i literaturoznawczej, prezentowanej w wielu przypadkach także na szerszym tle kulturowo-społecznym. Studia pomieszczone w publikacji zostały zgrupowane w kilku działach: *Wprowadzenie* (s. 11–34), cztery bloki tematyczne (s. 35–328; por. niżej) i *Zakończenie* (s. 329–336). *Notabene* każdy z powyższych działów poprzedzony został odpowiednim mottem, będącym fragmentem z dzieła Karla Jaspersa (2020). Monografia zawiera także *Indeks nazwisk* (s. 337–346) oraz *Notki o autorach* (s. 347–349).

Zespół autorów podejmuje w monografii wielowątkowe rozważania, dla których punkt wyjścia stanowi Jaspersowskie rozumienie tytułowych sytuacji granicznych jako splotu negatywnych – z punktu widzenia zarówno jednostki, jak i społeczności – przypadków ludzkiej egzystencji, niemożliwych do uniknięcia, ale możliwych do pokonania, ponieważ egzystencję człowieka cechują niedające się usunąć sprzeczności (np. konflikt wartości). Do takich skrajnych sytuacji egzystencjalnych Karl Jaspers zalicza cierpienie, śmierć, walkę oraz poczucie winy (Jaspers 2020, s. 302). Sytuacje graniczne zmuszają człowieka do poszukiwania rozwiązań. Sposób zatem, w jaki człowiek ich doświadcza i je pokonuje, ukazuje miarę jego siły, ponieważ w sytuacjach granicznych ujawnia on swoją ograniczoność, którą stara się pokonać lub się z nią pogodzić².

Wprowadzenie otwiera ciekawe studium Mieczysława Balowskiego *Sytuacje graniczne jako nieuniknione układy negatywne (na przykładzie języka czeskiego)* (s. 11–25), w którym autor prezentuje teoretyczne podstawy Jaspersowskich *sytuacji granicznych (układów negatywnych)*, a następnie odnosi je do rozwoju języka czeskiego. Badacz zwraca szczególną uwagę na cztery czynniki, wpływające na kształt określonej sytuacji granicznej: ograniczoność natury ludzkiej, nieuniknioność układów negatywnych, świadomość ograniczoności jednostki wobec określonych układów negatywnych, jednostkowe i rzeczywiste przeżywania określonych układów negatywnych (s. 13–14; por. też Piszkański 1978). Jak zauważa autor, „W przypadku języka czeskiego niejednokrotnie historyczna określoność i ograniczoność natury lu-

¹ *Sytuacje graniczne w języku i literaturze czeskiej*, red. Mieczysław Balowski, Poznań: IFS UAM, Wydawnictwo PRO, 2023, 349 s., ISBN 978-83-63090-61-6.

² Por. także konstatację Juliusza Piwowarskiego: „[sytuacji granicznych] świadome doświadczenie i przejście przez nie, pozwala według Jaspersa na odczytanie szyfrów transcendencji, ukrytych sensów naszego życia i świata, odsłaniających się człowiekowi dopiero w takich dość skrajnych, granicznych wydarzeniach” (Piwowarski 2015, s. 139–140).

dzkiej decydowały o jego kształcie” (s. 15), i odnosząc się na przykład do średniowiecznej tendencji wprowadzania do czeszczyzny zapożyczeń z języka niemieckiego, konstatuje:

I mimo przeciwstawiania się (np.) Husa zniemczonej leksyce czeskiej społeczny wybór sposobu komunikowania się [...] skutkowało pozostaniem przy wcześniejszym słownictwie, ponieważ odejście od niego [...] ograniczało możliwości pełnego poradzenia sobie użytkownika języka z daną sytuacją graniczną (z codzienną komunikacją społeczną, z nowymi nawykami mownymi itp.) (s. 15).

Drugi tekst o charakterze wprowadzającym, autorstwa Jany Bílkovej, *Významy a kolokace lexémů krize a nouze v současné češtině* (s. 27–34), omawia znaczenie tytułowych leksemów na podstawie ich potencjału kolokacyjnego z wykorzystaniem materiału językowego z korpusu SYN v10 (Český národní korpus SYN v10). Na podstawie przedstawionej analizy autorka dochodzi do wniosku, że oba leksemy określają sytuacje niepożądane, nieprzyjemne, skrajnie trudne, sytuacje braku, niepewności i zagrożenia, mają więc negatywny wydźwięk. Z drugiej jednak strony, jak podkreśla, „Krise [...] může být nahlížena i pozitivně, jako stav, který ukončí negativní vývoj, přinese něco dobrého, nějakou změnu k lepšímu” (s. 33).

Do pierwszego z bloków tematycznych, *Sytuacije graniczne historycznej określności* (s. 35–110), wprowadza czytelnika motto:

Sposób, w jaki człowiek doświadcza klęski, rozstrzyga o tym, kim się staje. W sytuacjach granicznych albo ukazuje się nicość, albo też daje się odczuć to, co jest naprawdę, pomimo i ponad wszelkim znikającym byciem w świecie (Jaspers 2020, s. 311).

Autorzy zatem podejmują w tej części monografii problematykę położenia człowieka w określonym miejscu i czasie historycznym czy układzie społecznym jako sytuacji zastanej oraz poruszają kwestię sposobów konfrontowania się człowieka z sytuacjami granicznymi, sposobów praktycznego działania i zarazem doświadczenia własnej ograniczoności i nieuniknioności owych układów negatywnych.

Wokół pytania, na ile jest możliwe odejście od „zwykłego” świata, w którym żyjemy, do tego, co jest transcendentne, ogniskuje się uwaga Igora Fica (*Job na smetišti aneb Jak překročit krajní mez lidské existence a být básníkem*, s. 37–48). Autor prowadzi interesujące rozważania, zestawiając filozofię Karla Jaspersa z poglądami Gabriela Marcela i Wolfganga Janke, następnie za pomocą parafrazy historii starotestamentalnego Hioba odwołuje się do esejów czeskiego krytyka i poety Karla Křepelki na temat sztuki, by dojść do wniosku, że wykluczenie religijności z europejskiego kręgu kulturowego spowodowało, że to, co nosi miano sztuki, „Stalo se chimérou. Jakmile dosáhlo standardní úrovně sociální i kulturní nepotřebnosti, vstoupilo do rozhodující fáze zápasu o smysl vlastní existence na poli nekonečných

teoretických diskusí. To už ovšem dávno ztratilo tvář a osobnost tvůrce rozbředla v multimediální instalaci. Smířit život se smrtí, a právě jen formálně, je obrovská zátěž” (s. 47).

Kolejne szczegółowe zagadnienia poruszane w pierwszym bloku tekstów koncentrują się na analizie sytuacji granicznych, jakie przeżywają bohaterowie czeskiej prozy historycznej drugiej połowy XX w., m.in. takich dzieł, jak *Královnyn nemají nohy* Vladimíra Neffa, *Údolí včel* Vladimíra Körnera, *Král bez přílby* Oldřicha Danka czy *Trapný konec rytíře Bartoloměje* i *Paměti českého krále Jiřího z Poděbrad* Václava Erbena (Daniela Jakubíček, *Mezní a krizová situace v české historické próze 20. století*; s. 49–65); na ujęciu sytuacji granicznych z perspektywy ekspresjonizmu z wykorzystaniem egzemplifikacji w postaci dwu tomików poezji zapoznane go czeskiego poety Františka Némca *Sebe i vás* oraz *Zelené demonstrace* (Roman Pólach, *Naše naděje se obrací k silám srdce. Jiná podoba mezní situace a expressionismu v české poezii na začátku 20. let 20. století*; s. 67–78); na charakterystyce funkcji, jakie pełni dzieło Karla Čapka *Válka s Mloky* w sytuacji granicznej (prymarna funkcja estetyczna, sekundarna – perswazyjna, apelatywna oraz forma ostrzeżenia) (Jindřiška Svobodová, *Čapkova Válka s Mloky jako varování v mezní situaci*; s. 79–93) czy na analizie tekstu, jaki pod koniec swojego życia napisał przedstawiciel jednego z najbardziej znamienitych czeskich rodów szlacheckich, Zajíc Jan z Házmburka³, pozostawiając dla potomnych swoisty testament, który Ivoharák w swoim studium *»Sarmacia« – raně manýristický fikční ego-dokument* (s. 95–110) zaliczył do wczesnego nurtu manieryzmu literackiego na podstawie szeregu cech, m.in. „Nouze o spásu, věci ukazující se být i něčím jiným, než čím se na první pohled jeví, vzájemně prostupování světa přirozeného a nadpřirozeného (se snahou dosíci se racionálního poznání obou) – to všechno jsou další z vlastností a rysů, které nám mohou pomoci přiřadit Sarmacii k určité myšlenkové a umělecké epoše” (s. 106).

Dalszą część monografii, *Došwiadczanie lęku i niepewności* (s. 111–161), rozpoczyna Jaspersowska wypowiedź:

Lęk, który wyraża się w drżeniu przed niebytem, jest dla woli bycia tu oto nieusuwalny i pozostaje tym, co ostatnie, kiedy bycie tu oto jest absolutyzowane, a nie ujmowane w określonym sensie jako rzeczywistość przejawiająca się w ramach formy życia w świecie, mającego świadomość i pamięć (Jaspers 2020, s. 334).

³ Chodzi o dzieło *Sarmacia aneb Zpověď českého aristokrata* (Zajíc Jan z Házmburka 2007), które Zajíc Jan z Házmburka (1496–1553) napisał prawdopodobnie 2.02.1553 (Harák, *»Sarmacia«*... s. 98).

Teksty zawarte w tym bloku prezentują różne typy sytuacji egzystencjalnych, uznanych przez autorów za graniczne, którym towarzyszy uczucie lęku, obawy czy niepewności, prezentują także wpływ powyższych uczuć na język określonej sytuacji komunikacyjnej. J a n a H o f f m a n n o v á w studium *Nahrávání autentických rozhovorů jako »mezni situace«* (pro nahrávané účastníky i pro nahrávající výzkumníky) (s. 113–120) zwraca uwagę na czynność nagrywania tekstów jako obligatoryjny element współczesnych badań nad językiem mówionym i podkreśla, że dla obu stron (nagrywającej i nagrywanej) może stanowić ono swoistą sytuację graniczną, w której „Pro psychicky labilnější účastníky se ale může nahrávání stát »mezni situací« – souhlas sice vyjádří, ale po celý průběh rozhovoru se nezbaví nervozity, která může komunikaci poznamenat” (s. 120). Natomiast dla Jiřego Zemana (*Jazykový problém v komunikaci mládeže*, s. 121–126) sytuację graniczną stanowią problemy językowe i komunikacyjne, które młodzież musi rozwiązać w różnych typach komunikacji, interesuje go więc sposób identyfikowania problemu przez młodych użytkowników języka oraz sposób komunikowania o nim, który odzwierciedla ich przeżywanie rzeczywistości.

Sytuacje graniczne o charakterze ponadjednostkowym, takie jak pandemia, rosyjska inwazja na Ukrainę, inflacja czy kryzys energetyczny, rozpatruje w swoim tekście D i a n a S v o b o d o v á (*Jazykové prostředky užívané k vymezení číselných řádů nejen v mezni situacích*, s. 127–135) i analizując tendencję do łączenia liczebników z przymiotnikami typu *nizký, malý, vysoký i velký* w tekstach publicystycznych, dochodzi do interesującego wniosku że „Proto i tato spojení, jež se do jisté míry odchyľují od předpokládané formy, mohou plnit vedle základní funkce předání informace i cíle další včetně manipulativních a ve větší či menší míře se mohou stát modelovými, neboť u nich mnohdy nejde o numerický údaj samotný, spíše o jeho záměrnou modifikaci” (s. 134). M i l o s l a v V o n d r á č e k z kolei analizuje w duchu Jaspersowskim napisy na ścianach szpitala psychiatrycznego w Kroměřížu (*»Všecko převrácený a převráceně!« K napisům na zdech zemského léčebného ústavu*, s. 137–151) i podkreśla, że stanowią one autentyczne świadectwo przeżywania sytuacji granicznej, w jakiej znajdowali się pacjenci szpitala (głównie w okresie po pierwszej i drugiej wojnie światowej). Są to więc przykłady napisów w formie lamentu, skargi, ale także tekstów o charakterze medytacyjnym czy „zwykle” uwagi dotyczące funkcjonowania opieki szpitalnej. Natomiast tekst J o a n n y B r o d n i e - w i c z podkreśla znaczenie wyboru Karola Wojtyły na papieża dla Kościoła katolickiego w Czechosłowacji w okresie komunizmu (*»Nie bójcie się« – znaczenie wyboru papieża Słowianina dla katolików w Czechosłowacji*, s. 153–161).

Wprowadzeniem do trzeciego bloku tematycznego, *Doświadczenie walki* (s. 163–230), są następujące słowa Karla Jaspersa:

Wszystko, co żyje, nawet jeśli nie zdaje sobie z tego sprawy, prowadzi walkę o bycie tu oto: pasywnie walkę o samo tylko bycie tu oto w pozornym spokoju istnienia (*Bestehen*), aktywnie o wzrost i ekspansję (Jaspers 2020, s. 345),

które zapowiadają tematykę pomieszczonej w tej części monografii tekstów, dotyczącą różnych typów walki, jaką toczą jednostki i społeczności. Tę część otwiera obszerne i szczegółowe studium M i r y N a č e v y - M a r v a n o v e j, *Způsoby »jak a proč to říct tak či jinak« v obdobích a situacích mezni a krizových* (s. 165–186), prezentujące różne sposoby walki o język czeski na przestrzeni wieków, w okresach ograniczeń i stagnacji jego rozwoju, np. tzw. obrony języka przed obcymi wpływami czy walka z cenzurą. Autorka słusznie konstatuje, że „Zvláštním, bohužel typickým způsobem jazykového omezování, které může vést i k destrukci, je také vznik a řízení cenzury jako politické a silně represivní instituce. Od Koniáše a cenzurních institucí habsburské monarchie přes období tzv. normalizace až do sametové revoluce byla cenzura silnou brzdou rozvoje jazykového, literárního a kulturního” (s. 185).

Dwa kolejne teksty dotyczą walki o wolność w okresie komunizmu. W o j - c i e c h D o n i a k podkreśla znaczenie listu Václava Havla do Gustáva Husáka, który został opublikowany w 1975 roku (*Dopis Gustávu Husákoví*), jako przejawu walki Václava Havla – dysydenta o prawdę i wolność jednostki i społeczeństwa (*List do Gustáva Husáka Václava Havla jako výraz walki o wolność*, s. 187–197), U r s z u - l a K o w a l s k a - N a d o l n a zaś koncentruje swoje rozważania na powstaniu i funkcjonowaniu Karty 77 jako wyjątkowej inicjatywy ruchu opozycyjnego w Europie Środkowej (*»Zmęczenie zmęczeniem« w »epoce bez czasu«*. *Kilka uwag o polskim i czeskim kontekście powstania Karty 77*, s. 199–212). Blok tekstów zamyka studium A n n y M a r i i S k i b s k i e j *Europa Środkowa z trzech literackich perspektyw* (s. 213–230), w którym autorka prezentuje koncept Europy Środkowej z perspektywy trzech współczesnych pisarzy regionu: Jurija Andruchowycza, Andrzeja Stasiuka oraz Jáchyma Topola.

Ostatni, czwarty blok tematyczny monografii, *Doświadczenie śmierci* (s. 231–328), poprzedzony jest mottem „Opanowanie w obliczu śmierci jest spokojną postawą, w której uczestniczą jeszcze oba momenty. Postawa ta przewycięża życie, ale nie okazuje mu pogardy; wciąż na nowo trzeba tu przeżywać ból śmierci i wciąż na nowo uzyskiwać można egzystencjalną pewność. Życie zyskuje większą głębię...” (Jaspers 2020, s. 336). Autorzy przedstawiają tu analizę różnych aspektów pojęcia *śmierć* jako głównego objawu ludzkiej skończoności, którą Karl Jaspers uznaje za jedną z sytuacji granicznych. Śmierć jest więc uznana za koniec egzystencji człowieka. Warto w tym miejscu przywołać słowa Michała Janiaka, który słusznie zauważa, że „Kiedy ustają podstawowe funkcje organizmu, kończy się życie w znanej nam formie. Niezależnie od naszej wiary, światopoglądu czy nadziei śmierć jako fakt oznacza zawsze to samo:

kres życia. [...] Śmierć to konstytutywny składnik życia. Nawet najżywsza wiara w postęp, nadzieja na stopniowe pokonywanie biologicznych ograniczeń, cierpienie i chorób, musi pogodzić się z prawdą, że na śmierć nie ma lekarstwa i od śmierci nie będzie nigdy ucieczki” (Janiak 2014, s. 114).

Na nieuchronność ludzkiego losu i jego kresu zwraca uwagę L u b o m í r H a m p l w czesko-polskim studium porównawczym prezentującym różnice i podobieństwa ujęcia ŚMIERCI jako konceptu językowo-kulturowego w leksyce obu języków (*Wizja śmierci jako obrazu konceptualno-symbolicznego (na materiale czeskich i polskich frazeologizmów)*, s. 233–243). Natomiast A l e n a M . Č e r n á w interesującym tekście *Mor v životě a dile Daniela Adama z Veleslavína* (s. 245–257) omawia postawę wobec epidemii, które nawiedzały Pragę w XVI wieku, jednego z najwybitniejszych przedstawicieli czeskiego humanizmu, Daniela Adama z Veleslavína. I choć śmierć kończy ludzkie życie, to jednak w przypadku tego autora i wydawcy nie stanowi kresu wszystkiego, ponieważ był człowiekiem głęboko wierzącym i jak zauważa autorka, miał mocne przekonanie, że śmierć nie stanowi nieprzekraczalnej granicy, ale jest przejściem do nowego życia (s. 255). Motywy wiary chrześcijańskiej obecne są również w twórczości Miloša Doležala, o czym traktuje następne studium (J i ř í J e l í n e k , *Existenciální jazyk sbírky »Jana bude brzy sbírat lipový květ«*, s. 259–271). Jiří Jelínek podejmuje tu problematykę sposobu poetyckiego uchwycenia ostatnich chwil życia żony poety i przeżywanego przez niego uczucia niepokoju, będącego przejawem poczucia straty po jej śmierci.

Trzy dalsze teksty odnoszą się m.in. do śmierci jako konsekwencji działań wojennych. M a r t i n T i c h ý prezentuje czeską recepcję pierwszych utworów prozatorskich inspirowanych I wojną światową: *Litice* Richarda Weinera (1916) i *Ohně* Henriego Barbussa (1916, czeskie tłumaczenie 1917) (*»Onen rozechvívající dojem, jímž působí pohled na prolitou lidskou krev.« Reflexe prvních práz z Velké války*, s. 273–284). Vladimíra Pánková zaś w swoim opracowaniu zwraca uwagę na to, w jaki sposób sytuacja wojny i holokaustu wpływa na osobowość człowieka, który jest uczestnikiem tych wydarzeń (*Mezní situace války a holokaustu v české psychologické próze*, s. 285–294). Problematykę tę egzemplifikuje przykładem analizy dzieł takich przedstawicieli czeskiej prozy psychologicznej, jak Jiří Mucha i Arnošt Lustig i dochodzi do następującej konstatacji:

Analýza textů ukázala, že mezní situace zobrazené v psychologické próze odkrývají v člověku jednak potenciální zlo číhající na svou příležitost, jednak morální sílu, která se tomuto zlu brání nebo ho v podobě svědomí reflektuje (s. 293).

Do tragizmu holokaustu odnosi się także tekst M a r k é t y P o k o r o v e j (*Terezín v literatuře – Literatura v Terezíně*, s. 295–318), w którym autorka porusza

zagadnienie doświadczenia holokaustu w twórczości żydowskich więźniów getta w Terezynie. Zwraca przy tym uwagę na opozycyjność motywów literackich obecnych w analizowanych utworach: tragizm sytuacji egzystencjalnej – getto, choroba, głód, śmierć, holokaust, któremu odpowiada motyw nocy, równoważony jest przez motyw nadziei – wiara w zwycięstwo (koniec wojny), koniec zagłady, wolność, siła moralna.

Czwarty blok tematyczny kończy opracowanie P e t r a N e j e d l e g o i Š t ě p á n a Š i m k a poświęcone sytuacjom granicznym śmierci i umierania i ich ujęciu w czeskiej twórczości ludowej (*Do smrti nejdelší. Smrt a umírání v tvorbě lidové a pololidové*, s. 319–328). Autor poddaje analizie pięć różnych pod względem typologicznym zbiorów pieśni z przełomu XVIII i XIX wieku i podkreśla, że sposób prezentacji w nich tytułowych pojęć z jednej strony służy wywołaniu u odbiorcy współczucia dla narratora z powodu jego tragicznego losu, z drugiej zaś pozbawiony jest głębszych odwołań do sfery emocjonalnej i przedstawia śmierć w formie „okoliczności towarzyszących”. Petr Nejedlý pierwsze z tych ujęć śmierci traktuje jako skutek konkretnej tragedii, drugie zaś jako sytuację modelową.

Monografię zamyka zakończenie autorstwa M a r i i Č e c h o v e j (*Mezníky ve vývoji češtiny a novodobé bohemistiky*, s. 332–336), prezentujące nieco inne ujęcie rozpatrywanego w omawianej publikacji zagadnienia sytuacji granicznych. Badaczka bowiem rozpatruje tu zjawisko określane jako *mezník*, które definiuje w następujący sposób:

[...] mezník označuje hranici, předěl; mezní znamená ‘hraniční’, lze říci i rozhodující, třebaže tento význam *Slovník spisovné češtiny* ani *Slovník spisovného jazyka českého* neuvádějí (s. 332).

W oparciu o tę definicję autorka przywołuje tak rozumiane przełomowe dzieła w rozwoju języka czeskiego, szczególną zaś uwagę poświęca ważnym etapom rozwoju współczesnej nauki o języku czeskim – bohemistyki i dochodzi do wniosku, że za owe przełomowe momenty uznać można wybitne osobowości naukowe czy też dzieła ich autorstwa, jak również dorobek naukowy tzw. szkół językoznawczych.

Zaprezentowana powyżej obszerna wieloautorska monografia przedstawia obraz wielowątkowych bohemistycznych dociekań naukowych inspirowanych filozofią egzystencji Karla Jaspersa, świadczących o jej aktualności także dziś, dla człowieka XXI wieku. Zaletą publikacji jest jej charakter interdyscyplinarny, pozwalający na prezentację w jednym miejscu lingwistycznych i literaturoznawczych ujęć badanych zagadnień także na szerszym tle kulturowym, które mogą stanowić zachętę dla kolejnych badaczy do dalszych poszukiwań i rozwijania powyższej problematyki. Jak bowiem twierdzi Karl Jaspers, „Sytuacje są ze sobą powiązane, gdy wynikają jedna z drugiej. Podlegam wówczas powiązaniom sytuacyjnym, których reguły poznać można dopiero na drodze badania naukowego; reguły te nigdy nie zostają poznane do ko-

ńca, gdyż uświadomienie ich sobie ponownie przekształca sytuację, a wraz z nią same te reguły, w momencie, gdy wchodzi ono do gry jako kształtujący sytuację nowy czynnik” (Jaspers 2020, s. 301–302).

Literatura

Janiak M., 2014, *Śmierć jako sytuacja graniczna w filozofii Jaspersa i Kierkegaarda*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo” 20, s. 114–128.

Jaspers K., 2020, *Wprowadzenie do filozofii*, tłum. Anna Wołkiewicz, Wrocław.

Piszkałski H., 1978, *Problem »sytuacji granicznych« w ujęciu Karla Jaspersa*, „Analecta Cracoviensia” X, s. 99–116.

Piwoński J., 2015, *Fenomen Bezpieczeństwa. Pomiędzy zagrożeniem a kulturą bezpieczeństwa*, Kraków.

Zajíc z Házmurka Jan, 2007, *Sarmacia aneb Zpověď českého aristokrata*, Praha: Scriptorium.